

OSMANLILAR'DAN ÖNCE ÇUKUROVA'NIN (ÇUKURÂBÂD) SİYASÎ DURUMU

The Political Situation Of Cilicia (Çukurâbâd) Prior To The Ottomans

Salim KOCA*

Öz

Bilindiği gibi, Türkler, fetih yoluyla Anadolu'ya sahip olup Orta ve Doğu Anadolu'da ilk devletlerini kurarlarken, Ermeniler de Bizans tarafından Doğu Anadolu sınırlarından Sivas ve Kayseri yöresine göç ettirilmeleri sonucunda Orta Toroslar'ın müstahkem yerlerinde (*Feke kalesi*) kendi devletlerini (*Ermeni Baronluğu: 1098*) oluşturmuşlardır. Fakat Türkler ve Ermeniler, Anadolu'da ortak bir rakip ve düşman ile karşılaşmışlardır. Bu ortak rakip ve düşman Bizans'tır. Bizans imparatorları, Anadolu'yu Türklere kaptırmış olmalarını ve Ermenilerin de kendilerinden farklı bir mezhepte bulunmalarını bir türlü içlerine sindirememişlerdir. Bu yüzden onlar, her iki topluluğu da Anadolu'dan tamamen atmak veya burada imha etmek gayesi gütmüşlerdir. Bu gaye ve emellerini gerçekleştirebilmek için de defalarca teşebbüste bulunmuşlardır. Türkiye Selçuklu Devletinin beşinci hükümdarı II. Kılıç Arslan, Miryokefalon zaferi (1176) ile Bizans'ın bu gayesine ve emeline tamamen son vererek, hem Türkleri hem de Ermenileri Anadolu'dan atılmaktan veya burada imha edilmekten kurtarmıştır. Bu duruma göre hüküm vermek gerekirse, Ermeniler bugün dünyadaki varlıklarını tamamen Sultan II. Kılıç Arslan'ın Bizans karşısında göstermiş olduğu bu başarıya borçludur.

Ermeniler, Türkler sayesinde Bizans'ın tehdit ve tehlikesinden kendilerini kurtarınca, Toros dağlarının müstahkem yerlerinden inip Çukurova'yı (*Sis=Kozan, Anazarba, Misis, Adana ve Tarsus*) ele geçirdiler. Onlar, 1199-1243 yılları arasında Türkiye Selçuklu sultanlarının himayesiyle bölgedeki varlıklarını

---

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Öğretim Üyesi

güçlendirdiler. Köseadağ bozgunu ile (1243), Türkiye Selçuklu sultanlarına sırtlarını çeviren Ermeniler, Moğol hâkimiyeti altına girdiler ve Anadolu'da Moğolların ileri karakolu olarak görev yaptılar.

Moğol istilâsı karşısında son derece kuvvetli bir direniş göstererek Moğolların yenilmezliğı fikrini yıkan Mısır Memlûklü sultanları, Anadolu'ya yaptıkları seferler sonucunda Çukurova'nın önemli şehirlerini birer birer fethetmişlerdir. Bu seferlere Memlûklü ordusunun saflarında yardımcı kuvvet olarak katılan Türkmenler, fethedilen yerlere yerleşmişlerdir. Böylece bölgenin etnik yapısı da temelinden değışmiştir.

Anadolu'da Selçuklu iktidarının tamamen çökmesinden sonra Oğuzların Üçok kolunun Yüreğir boyuna mensup beyler, Çukurova'da kendi beyliklerini kurmuşlardır. Bir süre Osmanlılarla Memlûkler arasında çekişme konusu olan Çukurova bölgesi, I. Ahmed zamanında Osmanlı Devleti tarafından tamamen ilhak edilmiştir (1608).

Bu makalenin amacı, Türklerin Çukurova bölgesini ilk fethinden itibaren Osmanlı hâkimiyetine geçinceye kadar siyasî durumunu tespit etmektir.

Anahtar Kelimeler

Türkler, Anadolu, Ermeniler, Ermeni Baronluğu, Miryokefalon Zaferi, Sultan II. Kılıç Arslan, Kilikya, Köseadağ Bozgunu, Memlûklar, Türkmenler, Ramazanoğulları Beyliğı, Osmanlı Devleti.

Abstract

As already known, while the Turks conquered Anatolia and started founding their earliest states in Central and Eastern Anatolia, the Armenians also founded their own state (*Armenian Barony: 1098*) in the fortified positions (*Fort Feke*) of the Central Taurus as a result of their forced migration from the frontiers of Eastern Anatolia to the regions of Sivas and Kayseri by Byzantium. However, the Turks and Armenians were faced with a mutual rival and enemy here. This mutual rival and enemy was Byzantium. Byzantine emperors could never accept the fact that they had lost Anatolia to the Turks and that the Armenians belonged to a sect different from their own. Because of this, the Byzantine emperors pursued the goal of either expelling both peoples entirely from Anatolia, or vanquishing them in this land. These emperors made numerous attempts to reach this goal and

Osmanlılar'dan Önce Çukurova'nın (Çukurâbâd) Siyasî Durumu

desire. The fifth ruler of the Anatolian Seljuk Sultanate, Kılıç Arslan II, made it totally impossible for Byzantium to reach its goal and desire following his victory at the Battle of Myriokephalon (1176), and he prevented both the Turks and the Armenians to be either expelled from Anatolia or vanquished here. If one reaches a conclusion regarding this fact, the Armenians today owe their existence in the World entirely to this success shown against Byzantium by Sultan Kılıç Arslan II.

After they saved themselves from the threats and dangers of Byzantium thanks to the Turks, the Armenians came down from the fortified positions of the Taurus Mountains and captured Cilicia (*Sis=Kozan, Anazarba, Misis, Adana and Tarsus*). They strengthened their existence in the region between the years 1199 and 1243 under the protection of Anatolian Seljuk sultans. Turning their backs on the Anatolian Seljuk sultans following the Seljuk defeat at the Battle of Köseadağ (1243), the Armenians came under Mongol domination and they served as an outpost of the Mongols in Anatolia.

Showing an uttermost resistance against the Mongol invasion and destroying the concept of Mongol invincibility, the Egyptian Mamluk sultans captured important cities of Cilicia one after another as a result of their campaigns in Anatolia. The Turkmens who joined these campaigns as auxiliary troops within the ranks of the Mamluk army settled in these conquered lands. Thus the ethnic composition of the region changed radically.

After the total collapse of Seljuk rule in Anatolia, chieftains belonging to the Yüreğir tribe of the Üçok branch of the Oghuz founded their own principalities in Cilicia. Being a point of contention between the Ottomans and Mamluks for some time, the region of Cilicia was totally annexed by the Ottoman Empire during the reign of Ahmed I (1608).

The aim of this paper is to determine the political situation of the region of Cilicia between its earliest conquest of the Turks and its coming under Ottoman domination.

Keywords

Turks, Anatolia, Armenians, Armenian Barony, Battle of Myriokephalon (1176), Sultan Kılıç Arslan II., Cilicia, Battle of

Kösedağ (1243), Turkmens, Mamluks, Ramazanoğulları Principality, Ottoman Empire.

Giriş

Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan, Malazgirt zaferinden sonra Bizans İmparatoru Romanos Diogenes ile yaptığı antlaşmanın hükümsüz kalması üzerine Selçuklu ve Türkmen beylerine Anadolu'nun fethi emrini vermiştir¹. Bu emre, Selçuklu hanedanından Kutalmışoğulları (Mansur, Süleymanşâh, Alp İllig ve Devlet) da dâhil edilmiştir. Kutalmışoğulları, 1072 yılı içinde Güney-Doğu Anadolu bölgesine (Diyarbakır ile Urfa arası) geldiler. Amaçları, Güney-Doğu Anadolu bölgesi ile Kuzey Suriye'de kendi devletlerini kurmaktı. Fakat onlar, ilk teşebbüslerinden bölgede kendi devletlerini kuramayacaklarını anladılar. Arkalarındaki Türkmen kitleriyle birlikte (Yabgulu Türkmenleri) Toros dağlarını aşıp İç Anadolu'ya girdiler. Marmara sâhillerine kadar İç ve Kuzey Batı Anadolu'yu fethederek, İznik merkez olmak üzere kendi devletlerini kurdular (1075)².

Türkiye Selçuklu Devletinin kurulmasıyla Bizans'ın Doğu Anadolu ile bağı tamamen kesilmiştir. Bu durumdan yararlanan Ermeni kökenli Philaretos (E. Vahram, F. Behram), Harput'tan Çukurova'ya kadar *Malatya, Maraş, Elbistan, Göksun, Tarsus, Anazarba, Misis, Ra'ban, Antakya ve Urfa* gibi bölgenin en önemli şehirleri üzerinde hâkimiyet kurarak, büyük bir beylik meydana getirmiştir³.

Philaretos, sadece Bizans'a ait şehirleri ele geçirmekle kalmamış, Türkiye Selçuklu Devletinin İslâm ülkeleriyle olan bağı da kesmiş bulunuyordu. Bu durumdan son derece rahatsız olan Türkiye Selçuklu Devletinin ilk hükümdarı *Süleymanşâh*, 1082 yılında ordusu ile Toros dağlarını aşıp Philaretos'un hâkimiyetindeki Tarsus şehrini ele geçirdi. Bundan sonra ileri harekâtına devam eden Süleymanşâh, *Adana, Misis ve Anazarba* gibi şehirleri de düşürerek,

---

¹ Urfalı Mateos, 1987: 144; Reşideddîn Fazlullah, 1960: 38; 2010: 120; Sümer-Sevim, 1971: 64.

² Koca, 2016: 61-67.

³ Michel le Syrien, 1905: III, 173; Turan, 1971: 69. Philaretos'un beyliğini, Malazgirt savaşından sonra Anadolu'da kurulan ilk Ermeni siyasî teşekküllü saymak mümkün gözükmemektedir. Zira Philaretos, Ortodoks olmakla Ermenilerden ayrıldığı gibi, idaresi de hiçbir yerde Ermeni nüfusuna dayanmıyordu.

Osmanlılar'dan Önce Çukurova'nın (Çukurâbâd) Siyasî Durumu

bütün Çukurova üzerinde hâkimiyet kurdu (1083). Daha da önemlisi Süleymanşâh, Philaretos'un oğlu Barsam'dan aldığı bir davet üzerine sürpriz baskın hareketi sonucunda Anadolu'nun önemli kilit noktalarından biri olan *Antakya'yı* da ele geçirerek, devletin sınırlarını Kuzey Suriye'ye ulaştırdı (1085)⁴.

Süleymanşâh'a topraklarının önemli bir kısmını kaptırılmış olan Philaretos, bundan sonra eski gücüne bir daha kavuşmamıştır; gündün güne gücünü yitirmiş, ölümüyle de beyliği sona ermiştir. Sadece Malatya (*Gabriel*), Lampron kalesi (*Oşin*), Göksun, Ra'ban, Maraş (*Kong Vasil=Hırsız Vasil*) ve Urfa (*Vasil Tgha*) gibi şehirler, Ermeni ailelerinin elinde kalmıştır⁵.

1-) Bizans'ın Ermenilere Karşı Tutumu ve Kilikya'da Ermeni Baronluğunun Kuruluşu

XI. yüzyılın başlarında Ermenilerin Doğu Anadolu'da Van, Ani, Lori ve Kars olmak üzere dört ayrı krallıkları bulunmaktaydı. Bizans, bunlardan Van ve Ani krallıklarını aynı yüzyılın birinci yarısı içinde ortadan kaldırarak, topraklarını ilhak etmiş, mallarına el koymuş, kendilerini de Orta Anadolu'ya (*Sivas, Kayseri*) zorunlu olarak göç ettirmiştir. Onun bu tavrının temelinde mezhep farklılığından kaynaklanan güvensizlik bulunmaktaydı. Zira Bizans, mezhep ideolojisine dayanan bir devlet idi. O, kendi mezhebini "Ortodoks" (doğru inanç, hak dini), diğer mezhepleri "Heteredoks" (sapık inanç, batıl inanç) olarak kabul etmekteydi. Hâkimiyeti altındaki farklı mezhepten olan topluluklara karşı da "ortodokslaştırma politikası" gütmekteydi. Özellikle "Gregoryan" olan Ermeniler, Bizans'ın hedef tahtasında bulunuyordu. Bizans idaresi, inanç farklılığı yüzünden Ermenilere karşı daima aşırı bir tahammülsüzlük ve taassup içinde olmuştur. Ermenileri, sapık inançlı topluluk olarak mahkûm ederek, onlara Anadolu'da yaşama hakkı tanımamıştır. Bu yüzden onlar, ya ortodokslaşıp Rumlaşacaklar ya da Bizans tarafından imha edileceklerdi. Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, Sultan Alp Arslan'a karşı çıkmış olduğu seferden dönünce Gregoryan mezhebini tarihten sileceğine dair yemin etmiştir⁶.

Öte yandan Ermeniler de Bizans imparatorlarının bu tavrından dolayı Bizans idaresinden daima nefret etmişlerdir.

⁴ Koca, 2003: II, 44-47.

⁵ Runciman, 1986: I, 150 vd.

⁶ Urfalı Mateos, 1987: 141.

Aralarında sıkı kültür ve ticaret ilişkilerine, hatta Bizans idaresinde yüksek makamlara çıkmış birçok Ortodoks Ermeni bulunmasına rağmen bu düşmanlık ne ortadan kalkmış ve ne de azalmıştır⁷.

Süleymanşâh, Philaretos'a karşı harekete geçtiği sırada, Sivas ve Kayseri yöresine daha önce Bizans tarafından zorla göçürülmüş olan Ermenilerin ilerdeki hayatlarını etkileyecek önemli bir olay meydana gelmiştir. Şöyle ki, tıpkı Bizans idarecileri gibi Rum din adamları da mezhep farklılığından dolayı Ermenilere karşı aşırı bir tahammülsüzlük gösteriyorlardı. Onların bu tahammülsüzlükleri zaman zaman Ermenileri aşağılama ve tahrik hareketlerine dönüşüyordu. Nitekim yörenin en büyük din adamı olan Bizans *Metropolit* *Markos*, köpeğine "Ermen" adını vererek, Ermeni toplumunu ağır bir şekilde aşağılayıp tahrik etti. Bu aşağılama ve tahrik hareketi karşısında gururu son derece incinmiş olan eski Ani kralı II. Gagik, *Metropolit*'i yakalayıp öldürttü. Bunun üzerine yöredeki Bizans askerî kuvvetleri Ermenilere karşı topluca bir cezalandırma hareketine giriştiler. Bizans kuvvetleri karşısında kendilerini savunamayacaklarını anlayan Ermeni ailelerinin büyük bir kısmı, Sivas ve Kayseri yöresini topluca terk edip kaçarak Toros dağlarına sığındılar; özellikle bu dağların korunaklı vadilerinde kendileri ve aileleri için güvenli birer sığınak buldular. Bundan sonra onlar, Toros dağlarındaki müstahkem yerleri birer birer ele geçirerek, bölgedeki hâkimiyetlerini genişlettiler⁸. Onlar, Haçlı seferlerinden az önce Roma'ya bir piskopos göndererek, Bizans tehdidine karşı Papanın destek ve himayesini talep ettiler⁹.

1096 yılında başlayan ilk Haçlı seferi, başta Türkiye Selçukluları olmak üzere Bizans ve Ermeniler açısından önemli değişikliklere ve gelişmelere yol açmıştır. Bu değişiklikleri ve gelişmeleri şu şekilde belirlemek mümkündür: Türkiye Selçukluları, başta İznik olmak üzere Marmara, Karadeniz ve Akdeniz sâhillerindeki bütün topraklarını kaybederek, İç Anadolu yaylasına çekilmek zorunda kalmışlardır. Artık Türkiye Selçuklu Devleti bir kara devleti hâline gelmiştir. Öte yandan Bizans, Türkleri Anadolu'dan atmak veya burada imha etmek şeklinde olan asıl gayesine ulaşamadıysa da, Marmara, Karadeniz ve Akdeniz sâhilleri

---

⁷ Runciman, 1986: I, 27.

⁸ Urfalı Mateos, 1987: 157 vd.; Sempad (Simpat), R.H.C., 1869: I, 610; Vahram d'Edesse, 1869: R.H.C., I, 496 vd.; Grousset, 2005: 605 vd.

⁹ Runciman, 1986: I, 156.

Osmanlılar'dan Önce Çukurova'nın (Çukurâbâd) Siyasî Durumu

üzerinde tekrar hâkimiyet kurarak, Anadolu politikasında daha etkin rol oynamaya başlamıştır. Haçlılar ise, Türklerin elinden Çukurova ve Antakya'yı, Ermenilerin elinden de Urfa'yı alarak, bu şehirler ve çevresinde birer kontluk ve prenslik meydana getirmişlerdir (1098).

Haçlı seferinden asıl kârlı çıkan ise, daha önce Bizans'ın gazabından kaçıp Toros dağlarına sığınmış olan Ermeniler olmuştur: Türkiye Selçuklu Devletinin ikinci hükümdarı I. Kılıç Arslan ve diğer Türk beylerinin vurdukları darbelerle kayıp vere vere, tabiatın ve iklimin karşısına çıkardığı güçlüklerle boğuşa boğuşa Antakya önlerine perişan bir vaziyette ulaşmış olan Haçlı orduları, burada büyük bir yiyecek sıkıntısı içine düştüler¹⁰. Bu durumu kendi lehlerine değerlendiren Ermeni beyleri, ellerinde bulunan yiyecekleri Haçlı liderlerine göndererek, onları büyük bir sıkıntıdan kurtardılar. *Bu yardım karşılığında da, Rupen ailesinden Konstantin, 1098 yılında Haçlı liderlerinden baronluk unvanını alarak, Toros dağlarının müstahkem yerlerinde (E.: Vahga=Feke kalesi) Ermeni Baronluğunun temelini attı*¹¹.

Konstantin'in yerini alan oğlu I. Thoros da, Bizans yanlısı bir politika güden Hetum ailesi dışında bütün Ermeni ailelerini kendi liderliği etrafında toplayarak, ilk defa Kilikya Ermenileri arasında birliği büyük ölçüde sağladı. Bundan sonra Baron I. Thoros, Haçlıların manevî himayesinden aldığı cesaretle, Toros dağlarındaki müstahkem yerlerinden ovaya inerek, *Anazarba'yı* ele geçirdi (1110)¹². Baron I. Thoros'un asıl amacı, Çukurova'nın bütün şehirlerini ve kalelerini de ele geçirerek, Kilikya (Çukurova) adıyla anılan yörede büyük bir Ermeni Baronluğu meydana getirmektir. Fakat onun buna gücü ve ömrü yetmedi. Onun yerini alan oğulları ve torunları onun politikasını devam ettirerek, Tarsus'a kadar bütün Çukurova'ya sahip oldular. *Böylece, Haçlı liderlerinin lütfu ve manevî desteği ile Toros dağları ile Çukurova'nın müstahkem yerleri ve şehirlerinde bir Ermeni Baronluğu teşekkül etmiş oldu.*

---

¹⁰ Willermus Tyrensis, 2016: 177 vd.

¹¹ Sempad, 1869: R.H.C., I, 610; Vahram d'Edesse, 1869: R.H.C., I, 498; Héthoum, 1869: R.H.C., I, 471; Ersan, 1995: 22, 90.

¹² Vahram d'Edesse, 1869; R.H.C., I, 499; Ersan, 1995: 69.

2-) Türkleri ve Ermenileri Anadolu'dan Atılmaktan veya Burada İmha Edilmekten Kurtaran Zafer: Miryokefalon Zaferi (17 Eylül 1176)

Bizans imparatorları, eski topraklarında, yani Kilikya yöresinde Ermenilerin bir baronluk kurmalarını kabul edemediler. Tıpkı Türkiye Selçuklu Devletine yaptıkları gibi, Ermeni Baronluğunu da ortadan kaldırmak istediler. Kilikya Ermeni Baronluğuna karşı ilk harekete geçen Bizans imparatoru, II. Ioannes oldu: 1137 yılı içinde ordusu ile Çukurova bölgesine gelen İmparator Ioannes, Mersin Tarsus, Adana, Misis ve Anazarba gibi bölgenin şehirlerini birer birer geri aldı. Ermenilere ait birçok müstahkem yeri ve köyü tahrip ettirdi. Karşı koyamayarak kaçıp Feke kalesine saklanan Ermeni Baronu I. Leon'u, oğullarını ve Ermeni prenslerini burada teslim aldı. Hepsini İstanbul'a götürüp hapse koydu¹³. Böylece Kilikya Ermeni Baronluğu tamamen ortadan kalkmış oldu.

Ermeni Baronu Leon, İstanbul'da kapatıldığı hapisanede öldü. Oğlu II. Thoros, birkaç yıl sonra hapisaneden kaçarak, gelip tekrar Toros dağlarına yerleşti. Bizans darbesinden zamanında kaçmak suretiyle hayatlarını kurtarmış olan Ermeni prenslerini ve ailelerini birer birer etrafında topladı. Bizans'a kaptırdıkları şehirlerin ve kalelerin bir kısmını geri alarak, babasının beyliğini yeniden canlandırdı (1144-1147)¹⁴.

Yukarıda belirtildiği gibi, Ermeni Baronu II. Thoros'un Kilikya'da Bizans topraklarını bir daha işgal edip beyliklerini yeniden kurması, Bizans'ın doğu politikasına ağır bir darbe oldu. Ioannes'in yerini alan oğlu Manuel, batıda meşgul olduğu için Ermeni Baronu Thoros'un karşısına Türkiye Selçuklu hükümdarı Sultan I. Mesud'u çıkardı ise de, bu teşebbüsünden istediği sonucu alamadı. Bunun üzerine İmparator Manuel, 1159 yılında Doğu Akdeniz seferine çıkmak zorunda kaldı. Ordusu ile Çukurova'ya gelen Manuel, Ermeni Baronunun işgal etmiş olduğu şehirleri ve kaleleri birer birer kurtardı. Ermeni Baronu Thoros, İmparatorun karşısına çıkmaya

---

¹³ Kinnamos, 2001: 14 vd.; Niketas, 1995: 14-17; Michel le Syrien, 1905: III, 245; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 374; İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 56; Urfalı Mateos ve Papaz Grigor'un Zeyli, 1987: 290, 326; Azimî Tarihi, 1988: 59; Sempad, 1869: R.H.C., I, 616; Vahram d'Edesse, 1869: I, 500 vd.; Vardan, 1937: 202; Héthoum, 1869: R.H.C., I, 474; Ostrogorsky, 1986: 350; Kaşgarlı, 1990: 12.

¹⁴ Sempad, 1869: R.H.C., I, 618; Vahram d'Edesse, 1869: R.H.C., I, 503 vdd.; Ersan, 1995: 76.

Osmanlılar'dan Önce Çukurova'nın (Çukurâbâd) Siyasî Durumu

cesaret edemedi; kaçıp Toros dağlarına sığındı. İmparator, Baron Thoros'u yakalayıp bertaraf edebilmek için üzerine birlikler gönderdi. Bu arada sürpriz bir gelişme oldu. Haçlı liderleri araya girip Thoros'un affını sağladılar. Bunun üzerine Thoros da gelip İmparatora bağlılığını bildirdi. Fakat bu bağlılığın siyasî bir manevra olduğu, İmparatorun bölgeden ayrılmasından hemen sonra ortaya çıktı. Çünkü Baron Thoros, sözünde durmadı; Bizans'a kaptırmış olduğu şehirleri ve kaleleri tekrar geri almaya başladı¹⁵.

Silâh kuvvetiyle Ermeni Baronluğunu itaat altında tutamayacağını anlayan İmparator Manuel, bu defa Ermenilere karşı politikasını değiştirdi. Gregoryan Ermeni kilisesini, Ortodoks kilisesinin liderliğinde birleştirmek istedi. Fakat inançlarını ve kültürlerini korumakta son derece kararlı olan Ermeni Baronu ve din adamları, buna yanaşmadılar¹⁶. Böylece Bizans'ın Ermenileri itaat altına almak için son teşebbüsü de işe yaramadı.

Bizans, Anadolu politikasında sadece Ermeniler karşısında değil, Selçuklu Türkleri karşısında da başarısızlığa uğradı. İmparator Manuel, son çare olarak Türkiye Selçuklu Devletini yıkmak, Türkleri Anadolu'dan atmak ve bütün Anadolu toprakları üzerinde hâkimiyet kurmak gayesiyle 1176 yılının ilkbaharında ordusunu harekete geçirdi. Fakat *Miryokefalon* adıyla anılan savaşta Türkiye Selçuklu Sultanı *II. Kılıç Arslan* karşısında ağır bir yenilgiye uğradı (1176) ve Malazgirt yenilgisinden beri taşıdığı Anadolu'yu geri alma ümidini tamamen yitirdi.

Eğer, Miryokefalon savaşını Selçuklu Türkleri yerine Bizans kazanmış olsaydı, Anadolu'da sadece Türkler değil, Ermeniler de yaşama imkânı bulamayacaklardı. Gerçekten Miryokefalon zaferi, hem Türkiye Selçuklu Devletini hem de Ermeni Baronluğunu Bizans tehdit ve tehlikesinden tamamen korumuş ve kurtarmış oldu. Çünkü bu zaferden sonra Bizans, ne Toros dağlarının güneyine geçebilmiş ve ne de Ermeni Baronluğuna müdahale edebilmiştir. Tabiri caizse, Türkiye Selçukluları, Ermeni Baronluğu çevresinde âdeta koruyucu bir çember oluşturmuşlardır. Özellikle Kilikya bölgesi, Ermenilere Bizans imparatorlarının gölgesinden uzak ve onların bundan böyle her zaman

---

¹⁵ Papaz Grigor'un Zeyli (*Urfalı Mateos*), 1987: 322-326; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 397 vd.; Vahram d'Edesse, 1869: R.H.C., I, 504 vdd; Vardan, 1937: 204; Kinnamos, 2001: 221 vd.; Kaşgarlı, 1990: 12; Ersan, 1995: 79 vd.

¹⁶ Ersan, 1995: 82.

ellerinin ulaşamayacağı güvenli bir hâkimiyet sahası sağlamıştır. Bizans, Türkleri ve Ermenileri Anadolu'dan atma veya burada imha etme gayesini ve emelini tamamen yitirmiştir. Böylece Bizans, tıpkı Batı dünyası gibi Anadolu'nun bir Türk vatani olduğu gerçeğini kabul etmek zorunda kalmıştır.

3-) Kilikya Ermeni Baronluğunun Türkiye Selçuklu Devletine Bağlanması ve İlk Metbu-Tâbi İlişkisi

Kilikya Ermeni Baronluğunun Türkiye Selçuklu Devletine bağlanması, Sultan Mesud'un saltanatının son zamanlarında gerçekleşmiştir. Bu tarihî olay şu şekilde meydana gelmiştir: Türkiye Selçuklu Devleti, 1143 yılından itibaren Sultan I. Mesud'un şahsında Anadolu politikasında hâkim ve belirleyici bir güç hâline gelmiştir. Öte yandan Ermeni Baronluğu, Çukurova'daki Bizans'a ait şehirleri ve kaleleri birer birer ele geçirmeye ve bu arada Selçuklu topraklarına tecavüz etmeye başlamıştır. Biraz yukarıda belirtildiği gibi, Bizans İmparatoru Manuel, batıda meşgul olduğu için Ermeni Baronluğu üzerine bir ordu sevk edemedi. Buna karşılık İmparator Manuel, Bizans'ın klasik siyasetine başvurarak¹⁷, rakibinin karşısına bir rakip çıkarmak istedi. Bu düşünce ile Türkiye Selçuklu hükümdarı Mesud'a çok miktarda para göndererek, Ermeniler üzerine bir sefer yapması için Sultanı tahrik ve teşvik etti. Sultan Mesud, İmparatorun tahrik ve teşvikleriyle harekete geçebilecek bir hükümdar değildi. Fakat o da, Ermeni Baronu II. Thoros'un bölgede yayılma siyaseti gütmesinden rahatsız idi. Bunun üzerine Mesud, 1153 yılında ordusunu harekete geçirerek, Toros dağlarının geçitlerine geldi. *Amacı, Ermeni Baronluğunu itaat altına alarak, bölgedeki siyasi*

---

¹⁷ Bizans'ın düşman olarak nitelendirdiği komşu devletlere karşı uyguladığı klasikleşmiş bir politikası vardı. Bu politikaya göre Bizans imparatorları, ya düşmanlarının karşısına birer rakip çıkararak, bunları birbirine kırdırıyor ya da düşmanlarından zayıfını tutup destekleyerek, güçlünün gücünü kırdırıyordu. Böylece onlar, kuvvetler dengesini daima kendi ellerinde tutuyorlardı. Bu politikayı Komnenos hanedanından Aleksios ve torunu Manuel başarılı bir şekilde uygulamıştır. Mesela Aleksios, İtalya'da Normanların karşısına Venediklileri, İzmir'de kuvvetli bir sahil beyliği kurmuş olan Çağa Beyin karşısına Selçuklu hükümdarı Sultan I. Kılıç Kılıç Arslan'ı, Balkanlar'da Peçenek Türklerinin karşısına Kuman Türklerini, Anadolu'da Selçukluların karşısına Batı Hıristiyan dünyasını, torunu Manuel de Anadolu'da Ermenilerin karşısına Türkiye Selçuklu hükümdarı Sultan I. Mesud'u, Sultan II. Kılıç Arslan'ın karşısına Danişmedli hükümdarları Yağlıbasan ile Zünnun'u, Halep Atabeyi Nureddin Mahmud'u ve Selçuklu meliki Arab'ı çıkarıp bunları birbirine karşı kullanarak, askerî kuvvetlerle elde edemeyeceği başarıyı siyaset yoluyla elde etmiştir (Ostrogorsky, 1986: 330, Turan, 1971;Koca, 2016).

Osmanlılar'dan Önce Çukurova'nın (Çukurâbâd) Siyasî Durumu

istikrarı ve barışı sağlamaktı. Toros dağlarının geçitleri önünde karargâh kuran Mesud, buradan Ermeni Baronu II. Thoros'a bir mektup göndererek, "Senin memleketini yıkmaya gelmedik. Bize itaat edersen, dostumuz ve oğlumuz olacaksın. İmparatorundan aldığın yerleri geri ver" dedi. Sultan Mesud'un bu barışçı tavrı ve dostluk teklifi karşısında son derece memnun olan Baron Thoros ise sultana, "Size sevinerek itaat ederiz. Çünkü siz, bizim başarılarımızı asla kıskanmadınız. Bize, felâket (yakma, yıkma, yağma) getirmediniz. Fakat ülkemizi İmparatora asla vermeyiz" cevabını verdi. Sultan Mesud, Baron Thoros'un Selçuklu gücü karşısında boyun eğip tâbi olmasını yeterli gördü ve onunla bir barış antlaşması yaparak geri döndü¹⁸.

Bu tarihî olay gösteriyor ki, Bizans idaresinin Anadolu'daki politikası, tamamen baskı ve şiddete dayanmaktaydı. Bu idare, farklı kültürlere ve inançlara yaşama hakkı tanımamaktaydı. Bu yüzden Ermeniler, aynı dinden olmalarına rağmen Bizans idaresinin sık sık yok etme tehdit ve tehlikesiyle karşı karşıya gelmişlerdir. Daha kesin bir ifade ile söylemek gerekirse, Ermeniler, Bizans'ın "yakma, yıkma, yağma ve yok etme faaliyetleri" karşısında zaman zaman ümitsiz ve korku dolu günler yaşamışlardır. Buna karşılık Selçuklu idaresi, kendisine bağlamış olduğu yabancı siyasî teşekküllerin barışı bozmamak şartıyla kendi kültürlerini ve inançlarını yaşamalarına karışmamaktaydı. Bu yüzden Selçuklu idaresi, Anadolu'nun her yerinde himayesi aranan ve tercih edilen bir idare olmuştur. Nitekim Ermeni Baronu II. Thoros, bu özelliğinden dolayı Selçuklu Devletinin yüksek egemenliğini kabul etmekte ve tanımakta tereddüt etmemiştir.

Kilikya Ermeni Baronluğu Selçuklu egemenliğini memnuniyetle kabul etmesine rağmen, Çukurova'daki Bizans garnizonlarına saldırmaktan ve Bizans topraklarını ele geçirmekten vazgeçmedi. Bunun üzerine İmparator Manuel, tekrar Selçuklu sarayına bir mektupla birlikte yüklü miktarda haraç göndererek, Mesud'un Ermeni Baronunu cezalandırmasını istedi. İmparator, cezalandırma şeklini de mektubunda şu şekilde belirtmiştir:

---

¹⁸ Papaz Grigor'un Zeyli (*Urfalı Mateos*), 1987: 307 vd.; Michel le Syrien, 1905: III, 310; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 391; Sempad, 1869: R.H.C., I, 620; Vahram d'Edesse, 1869: R.H.C., I, 507; Turan, 1971: 191; Kaşgarlı, 1990: 109.

Salim Koca

“Ermenilere karşı öfkeni teskin etmek için onların kalelerini yık, kiliselerini yak ve bütün memleketlerinin ateşe verilmesini emret”¹⁹.

Bu sözler, Bizans İmparatorunun Ermenilere karşı tavrını ve politikasını, hiçbir yoruma ihtiyaç duyulmayacak kadar açık bir şekilde göstermektedir. Hâlbuki aynı çağda Selçuklu idaresi, biraz yukarıda belirtildiği gibi, bu politikadan tamamen farklı olarak *“himaye ve dostluk”* anlayışına dayanmakta idi.

Ermeni saldırganlığının ileride Selçuklular için de tehlike teşkil edebileceğini düşünen Sultan Mesud, bu meseleyi kökünden halletmek üzere 1154 yılında ordusunu tekrar harekete geçirdi. Toros dağlarını aşmış, Çukurova'ya girdi. Misis ve Anazarba gibi bölgenin önemli şehirlerini ele geçirdi. Ermeni Baronu II. Thoros, Mesud'un karşısına çıkmaya cesaret edemedi. Fakat Sultan Mesud, tam bu sırada Selçuklu ordusunda çıkan veba salgını ve sel baskını gibi doğal afetler yüzünden seferine devam edemedi; ülkesine geri dönmek zorunda kaldı. Bu arada defalarca Ermeni ordusunun saldırısına uğrayarak, çok miktarda can ve mal kaybı verdi²⁰.

Sultan I. Mesud'un bu ikinci Ermeni seferi, sıcakların ve salgın hastalıkların yoğun olduğu yaz ortasına rast gelmiştir. Bu yüzden Sultan Mesud ve Selçuklu ordusu, Ermeniler karşısında değil, baş edilmesi güç doğal âfetler karşısında büyük kayıplar vermiş ve başarısızlığa uğramıştır.

Sultan I. Mesud'dan sonra gelen Türkiye Selçuklu hükümdarları tarafından da zaman zaman Ermeni Baronluğu üzerine seferler düzenlenmiştir. Bu seferler genellikle iki sebebe dayanmıştır. *Bunlardan biri, Ermeni ordularının zaman zaman sınır ihlalleri yapmaları ve Selçuklu Uçlarında toplanmış olan Türkmenlere saldırımları, diğeri ise yine Ermenilerin İslâm ülkeleri ile Anadolu arasında işleyen ticaret yollarını sık sık kapatarak, ticareti engellemeleridir.*

Selçuklu Devletinin konar-göçer kitleleri, yani Türkmenler, tıpkı Bizans sınırlarında olduğu gibi, Kilikya Ermeni Baronluğu sınırlarında da yoğun bir şekilde toplanmışlardı. Türkmenler, hayat

---

¹⁹ Papaz Grigor'un Zeyli (*Urfalı Mateos*), 1987: 308 vd.

²⁰ Papaz Grigor'un Zeyli (*Urfalı Mateos*), 1987: 308-310; Michel le Syrien, 1905: III, 311; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 392; Vardan, 1937: 203; Turan, 1971: 191 vd.; Kaşgarlı, 1990: 110; Koca, 2003: II, 147 vd.

Osmanlılar'dan Önce Çukurova'nın (Çukurâbâd) Siyasî Durumu

tarzlarından dolayı belirli sınırlar içinde kalmıyorlardı; sürülerine yeni otlaklar bulabilmek ve daha iyi ekonomik imkânlarla sahip olabilmek için zaman zaman sınırları aşip, Ermeni Baronluğu topraklarına giriyorlardı. Buna karşılık Ermeni Baronluğu da Türkmenleri cezalandırma yoluna gidiyordu. İşte bu olaylardan biri de Sultan II. Kılıç Arslan'ın saltanatının son zamanlarında meydana gelmiştir. Ermeni Baronu III. Rupen, Türkiye Selçuklu Devleti ile barış halinde olmasına rağmen 1180 yıllarında, Doğu Akdeniz Uçlarında bulunan Türkmenlere saldırmış, pek çok esir ve ganimet almıştı. Bunun üzerine Kılıç Arslan, Ermeni Baronluğuna karşı Mısır hükümdarı Selâhaddîn Eyyûbî ile bir ittifak kurdu. İttifak gereğince, Sultan Kılıç Arslan kuzeyden, Selâhaddîn Eyyûbî de güneyden ordularıyla Ermeni topraklarına girdi. Rupen, Türk hükümdarlarına karşı koyamadı. Gönderdiği elçiyle esirleri geri vereceğini ve savaş tazminatı ödeyeceğini bildirmek suretiyle barış istedi. Türk hükümdarları, Ermeni Baronunun barış talebini kabul ederek geri döndüler²¹.

4-) Çukurova Ermeni Hükümdarlarının Unvanlarını

Baronlıktan Krallığa Yükseltmeleri

Baron III. Rupen'in yerini alan kardeşi II. Leon, Batı dünyasının kendilerine duyduğu ilgiden yararlanarak, unvanını "*baronluktan krallığa*" yükseltmek suretiyle Ermeni tarihi açısından önemli bir başarı elde etti. Bu tarihî olay şu şekilde gerçekleşmiştir: Baron Leon, 1193 yılında kurduğu tuzakla Antakya Haçlı Prinkeps'i III. Bohemund'u tutsak almış ve kendisini tâbi hâle getirmek suretiyle serbest bırakmıştı. Leon, bu başarıdan aldığı cesaretle, Papa ve Alman İmparatoru VI. Heinrich'e ayrı ayrı başvurarak, kendisini krallık unvanı ile taçlandırmasını istedi. İmparator Heinrich, Doğu Hıristiyanlık dünyasında faaliyetlerini ve politikasını Ermeniler vasıtasıyla yürütebilmek için bu fırsatı kendi lehine değerlendirdi. Bunun için hemen Mainz Başpiskoposu başkanlığında Tarsus'a bir heyet gönderdi. Bu heyet, Tarsus kilisesinde yaptığı bir törenle Leon'a krallık tacı giydirdi. Böylece, Ermeni Baronluğu, Alman

---

²¹ Şeşen, (İmadü'd-dîn İsfahânî) , 1971: 271; İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 372; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 426; Michel le Syrien, 1905: III, 388.

Salim Koca

İmparatorunun yüksek egemenliği altına girmek suretiyle Krallığa yükseltilmiş oldu (1198)²².

Hiçbir şeyi karşılıksız vermeyen Batı dünyası (Papalık), Ermeni Baronu II. Leon'a verdiği "kral" unvanı karşılığında ona şu görevleri yüklemiştir: *"Siz Haçlı seferinin yerli şefisiniz. Bunun için sizi kral yaptık. Yanlış fikirlere sapmayın. Bu tacın asla sizin olduğunu zannetmeyin. Memleketinize verdiğimiz krallığın size millî bir gelenek olarak kalacağını düşünmeyin. Bu davranışın Ermeni toplumu ile ilgisi yoktur. Bu şekilde sizi ve halkınızı Haçlılar için, Haçlılar nezdinde görevlendirdik. Haçlılara yardım ediniz, onların öncüsü, kapıcısı olunuz!"*²³.

Burada hemen belirtelim ki, kral unvanını almak, Ermeni liderlerinin siyasî ve askerî güçlerinde hiçbir değişiklik yapmamıştır. Sadece kendi duygu ve düşünceleri açısından onur ve itibarlarını yükseltmiştir.

Unvanını baronluktan krallığa yükseltmek suretiyle elde etmiş olduğu bu prestij ile ilgili başarı, Ermeni Kralı II. Leon'un cesaretini bir hayli artırmıştır. Artık o, Türkiye Selçuklu Devletinin zaman zaman geçirdikleri siyasî bunalımlardan yararlanarak, Türk topraklarına tecavüzlerde bulunmaya başlamıştır: Sultan II. Kılıç Arslan'ın ülkesini 11 oğlu arasında paylaşırması yüzünden 1189 yılında Türkiye Selçuklu Devletinde ağır siyasî bunalım meydana gelmişti. Bu durumdan yararlanan Ermeni Kralı II. Leon, Toros dağlarından inip Kayseri'ye kadar Selçuklu ülkesini tahrip ve yağma etmiştir. Kardeşlerini bertaraf ederek Selçuklu ülkesinde otoritesini kuran II. Süleymanşâh, Ermenileri tekrar Toros dağlarının güneyine atmak ve Ermeni Kralını cezalandırmak üzere 1199 yılında harekete geçti. Sultan, ordusu ile Adana'ya kadar ilerledi. Fakat kaynaklarda, bu seferin ayrıntıları, özellikle bu sefer sonucunda tarafların bir antlaşmaya varıp varmadıkları hususunda hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, Süleymanşâh, bu sefer sonucunda Ermeni Krallığını tekrar Türkiye Selçuklu Devletine tâbi

---

²² Sempad, 1869: R.H.C., I, 634 vd.; Süryanî Patrik Mihail'in Vakainamesi (Michel le Syrien), 1946: 293; Vahram d'Edesse, 1869: R.H.C., I, 511 vd.; Héthoum, 1869: R.H.C., I, 479; Kaşgarlı, 1990: XII, 55-61; Runciman, 1992: III, 78 vd.; Ersan, 1995: 106 vd.

²³ Kaşgarlı, 1990: 60.

Osmanlılar'dan Önce Çukurova'nın (Çukurâbâd) Siyasî Durumu

hâle getirmiştir. Çünkü Ermeni Kralı Leon, bu seferden sonra tâbilik alâmeti olarak Süleymanşâh adına para bastırmaya başlamıştır²⁴.

Ermeni kralları, bazen devlet adamı sorumluluğu ve anlayışı ile hareket etmiyorlardı. Onlar, zaman zaman Anadolu ile İslâm ülkeleri arasında işleyen ticaret yollarını kapatmak veya ticaret kervanlarını vurmak suretiyle Selçuklu ekonomisine büyük zararlar verdiriyorlardı. Buna karşılık Türkiye Selçuklu sultanları da, tâbileri olan Ermeni krallarını cezalandırmak, ticaret yollarını tekrar açıp, güvenliğe kavuşturmak için sefere çıkmak zorunda kalıyorlardı. Böyle olaylardan biri de Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in ikinci saltanatı zamanında (1205-1211) meydana gelmiştir: 1205 yılında Türkiye Selçuklu tahtında meydana gelen iktidar değişikliğini kendi lehine değerlendiren Ermeni Kralı II. Leon, Türkiye Selçuklu Devletinin vassallığından ayrılarak, hem Selçuklu Uçlarına hem de Halep Eyyûbî topraklarına tecavüzlerde bulunmaya başlamıştı. Onun bu tecavüzlerinden Doğu Akdeniz Uçlarında bulunan Türkmenler de çok zarar görmüştü. Özellikle, Türkmenlerin büyük kısmı Ermeniler tarafından esir alınmış, malları da yağma edilmişti. Ermeni Krallığının hem Selçuklu hem de Eyyûbî ülkesine saldırıları yüzünden bölgede huzur ve güven kalmamıştı. Dolayısıyla Anadolu ile İslâm ülkeleri arasında kervanlar gidip gelmez olmuş, ticaret durmuştu²⁵. Keyhüsrev, Ermeni Kralını cezalandırmak, tekrar kervan yollarını güvenlik altına almak için 1208 yılında ordusunu harekete geçirdi. Çukurova'nın kilit noktası olan Pertüs kalesini ele geçirip bölgenin derinliğine doğru ilerlemeye başladı. Selçuklu ordusunun harekâtı karşısında bir hayli korkmuş olan Kral II. Leon, Eyyûbî hükümdarlarının aracılığı ile Keyhüsrev'den özür dileyerek barış istedi. Sultan Keyhüsrev, *"Müslüman esirleri serbest bırakmak, tazminat ödemek ve Müslümanların topraklarına bir daha saldırıda bulunmamak"* şartıyla Ermeni Kralının barış isteğini kabul etti²⁶. Böylece, bölge tekrar asayişe ve huzura kavuşmuş, kervan yollarları da açılmıştır. Öte yandan, tekrar Türkiye Selçuklu Devletinin vassalı olan Ermeni Kralı Leon, Sultan Keyhüsrev adına para bastırmak ve Selçuklu sarayına vergi ödemek suretiyle tâbilik yükümlülüğünü yerine getirmeye başlamıştır.

²⁴ İbn Vâsıl, 1953-60: III, 187; Turan, 1971, 285-287; Morgan, 1981: 199.

²⁵ İbn Vâsıl, 1953-60: III, 170 vd.; İbnü'l-Esîr, 1987: XII, 199 vd.

²⁶ İbn Vâsıl, 1953-60: III, 187; Turan, 1971: 285 vdd.

Ermeni Kralı II. Leon, Türkiye Selçuklu Devletine bağlı bir hükümdar olmasına rağmen, Selçuklu meliklerinin iktidar mücadelesine katılarak, kendi lehine bazı kazançlar elde etmek istemiştir. Meselâ Leon, Selçuklu meliklerinden İzzeddîn Keykâvus ile Alâeddîn Keykubâd arasındaki iktidar mücadelesinde, Keykubâd'ın yanında yer almıştır. Keykubâd da, Selçuklu tahtına çıkması hâlinde Leon'a Kayseri şehrini vermeyi vaat etmiştir. Öte yandan Keykâvus, daha başka vaatlerle Leon'u Keykubâd'ın ittifakından ayırarak, ülkesine dönmesini sağlamıştır. Bundan sonra da rakibini bertaraf edip Selçuklu tahtına çıkmıştır²⁷.

Leon, İzzeddîn Keykâvus ile barış hâlinde olmasına rağmen, daha önceki Ermeni baronlarının yaptığı gibi Selçuklu Uçlarına saldırıp kervan yollarını kapatarak, ticareti tekrar engelledi. Bunun üzerine Sultan I. İzzeddîn Keykâvus, 1217 yılı içinde ordusu ile harekete geçti. Ermeni Krallığına ait Çinçin ve Kançin kalelerini birer birer ele geçirdikten sonra Keban kalesinin önlerine geldi. Sultan Keykâvus, Melheme ovasında toplanmış olan Ermeni ordusuna burada ağır bir darbe vurarak onu bozguna uğrattı; Ermeni komutanlarını da esir aldı. Fakat Ermeni ülkesinin her yerini aratmasına rağmen II. Leon'u bulamadı. *Sultan Keykâvus'un amacı, Selçuklu topraklarına tecavüzde bulunan Ermeni Kralı Leon'u cezalandırmak, kapanmış ticaret yollarını tekrar açmak ve güvenlik altına almaktır.* Bunun için o, kışı Kayseri'de geçirip, ilkbahar mevsiminde yeni bir sefer düzenlemek niyetindeydi. Sultan Keykâvus'un kararlılığı karşısında "zillet yolu"nu tutmaktan başka çaresinin kalmadığını anlayan Leon, gönderdiği elçi vasıtasıyla daha önce vermekte olduğu vergiyi iki katına çıkaracağını ve adına para bastıracağını, istendiği zaman asker göndereceğini bildirerek, *Sultandan ülkesinin kendisine bağışlanmasını istedi*²⁸. *Merhamet dileyen düşmanı daha fazla ezmeyi hükümdarlık ve insanlık anlayışı ile bağdaştıramayan Sultan Keykâvus, Leon'u affederek, onu tekrar vassal bir hükümdar haline getirdi*²⁹. Bundan sonra Sultan Keykâvus, bölgede barış ve güvenliğin sağlandığına dair bir ferman çıkardı. O, memleketin her tarafına gönderdiği bu fermanında özetle; *"iki taraf arasında kavga unsurlarının ortadan kaldırıldığını, iki ülkeye giden*

---

²⁷ Koca, 1997: 22-25.

²⁸ İbn Bîbî, 1956: 169 vd.; 1996: I, 189 vd.; Müneccimbaşı, 2001: II, 52.

²⁹ Sempad, 1869: R.H.C., I, 644 vd.; Héthoum, 1869. R.H.C., I, 483; Savvides, 1981: 130.

Osmanlılar'dan Önce Çukurova'nın (Çukurâbâd) Siyasî Durumu

yolların tüccarlara ve yolculara açıldığını” bildirip, “herkesin gönül rahatlığı içinde işlerinin başına dönmesini”³⁰ emretti.

Ermeni Kralı II. Leon'un 1219 yılında erkek çocuk bırakmadan ölümü, Rupen hanedanının sonu oldu. Bu zamana kadar Bizans yanlısı bir politika izleyerek, Rupen hanedanına destek vermeyen Hetum ailesi iktidarı ele geçirdi (1226).

Öte yandan, 1220 yılında Türkiye Selçuklu tahtında da önemli bir değişiklik meydana geldi. Sultan I. İzzeddîn Keykâvus bu yılın başında öldü; yerini kardeşi Alâeddîn Keykubâd aldı. Sultan I. Alâeddîn Keykubâd, Selçuklu hükümdarlarının Ermeni Krallığına karşı güttükleri barışçı politikalarını sürdürmek niyetindeydi. Fakat Müslüman bir kumaş tüccarının kervanıyla Ermeni arazisinden geçerken soyulması, barışı korumak azminde olan Sultan Keykubâd'ı son derece kızdırdı³¹. Sultan, bölgedeki huzur ve güvenliği tekrar sağlamak için komutanlarını harekete geçirdi. Selçuklu komutanları, sâhillerden ve Toros dağlarından olmak üzere iki taraftan Ermeni Krallığı arazisine girdiler. 30 kadar kale fethettiler; Körkös ve Ayas dışında bütün Akdeniz sâhilini ele geçirdiler. Karşılarına çıkan Ermeni kuvvetlerini arka arkaya yendiler. Yardıma gelen Haçlı kuvvetlerini de bozguna uğrattılar. İktidarın yeni sahibi olan Hetum ailesi, Selçuklu gücü karşısında boyun eğmekten başka çare bulamadı; gerektiği zaman Selçuklu ordusuna asker göndermek, daha önce verilmekte olan vergiyi iki katına çıkarmak, Sultan adına para bastırmak şartıyla barış istedi. Sultan Keykubâd, Hetum ailesinin isteğini kabul ederek, Ermeni krallığı ile bir barış antlaşması yaptı (1226)³².

Sultan Alâeddîn Keykubâd, belirli yükümlülükleri yerine getirmek üzere Ermeni Krallığı ile bir barış antlaşması yaptıysa da Ermenilere güvenmemekteydi. Bunun için o, Moğol istilâsı önünden kaçıp Anadolu'ya sığınan Türkmen (*Oğuz*) boyları ile hizmetine aldığı Harezm beylerini Ermeni Krallığı ile olan uç bölgesine yerleştirerek, sınırları bir hayli kuvvetlendirdi. Ermeni Kralı Hetum, Türkiye Selçuklularının Moğollar karşısında uğradığı Köseadağ bozgununa kadar barışı bozucu bir davranışta bulunmadı. Vassallık

---

³⁰ İbn Bîbî, 1956: 171; 1996: I, 191.

³¹ İbn Bîbî, 1956: 302; 1996: I, 317.

³² İbn Bîbî, 1956: 334-345; 1996: I, 345-355; Sempad, 1869: R.H.C., I, 645.

yükümlüğünü düzenli olarak yerine getirerek, Türkiye Selçuklu Devletine bağlılığını sürdürdü.

Yukarıda verilen bilgilerden ve somut örneklerden çıkan sonuç şudur: *Görüldüğü gibi, Bizans İmparatorluğu, Anadolu'da hem Türk devletlerine ve Türklere hem de Ermeni Beyliğine ve Ermenilere karşı daima "yakma, yıkma ve imha etme politikası" uygulamıştır. Selçuklu Türkleri, Miryokefalon zaferi ile hem kendilerini hem de Ermenileri Bizans tehdit ve tehlikesinden kurtarmışlardır. Türkiye Selçuklu Devletinin Ermenilere karşı politikası ise, daima "himaye, dostluk ve barış" anlayışı içinde olmuştur. Buna rağmen, Ermeni baronları ve kralları sık sık barışı bozucu davranışlar göstermişlerdir. Bu yüzden Türkiye Selçuklu hükümdarları, Kilikya Ermeni Beyliği üzerine defalarca sefer düzenlemek zorunda kalmışlardır. Onlar, her sefer sonucunda Ermeni ordularını yenip teşkilâtlarını çökerttilerse de, bölgedeki Ermeni Beyliğini ortadan kaldırmayı ve topraklarını ilhak etmeyi hiçbir zaman düşünmemişlerdir. Barışı ve düzeni sağlayıp Ermeni iktidarını tekrar vassal hâle getirmekle yetinmişlerdir. Ermeni hanedanı üzerindeki "babalık ve himaye politikaları" nı da Köseadağ savaşına kadar kesintisiz sürdürmüşlerdir.*

5-) Köseadağ Bozgunundan Sonra Türkiye Selçuklu-Ermeni İlişkileri

Selçuklu ordusunun 1243 yılında Moğol ordusu karşısında uğradığı Köseadağ bozgunu, Türkiye Selçuklu Devleti için bir daha altından kalkamayacağı ağır bir darbe olmuştur. Bu bozgun sonucunda Türkiye Selçuklu Devleti, bir daha kurtulmamak üzere Moğol hâkimiyeti altına girmiştir. Moğollar, Türkiye Selçuklu Devletini ve Anadolu Türk halkını, gittikçe ağırlaştırdıkları vergi ve hediye yükleri altında ezmişlerdir; Anadolu'nun bitip tükenmez servet kaynaklarını sonuna kadar sömürmüşlerdir. Bu dönemde, Selçuklu iktidarını elinde tutan devlet adamları, birer işgal komiseri gibi çalışmışlardır. Moğol İlhanlı hükümdarının isteklerini yerine getirmekten başka bir şey yapamamışlardır. Öte yandan bazı Selçuklu ve Türkmen beyleri, Moğol hâkimiyetine son vermek ve Türk istiklâlini kurtarmak için zaman zaman mücadeleye geçtilerse de, güçlerini birleştirip Moğolların karşısına birlik hâlinde çıkmadıkları için başarılı olamamışlardır. Kaynakların ifadesi ile *"bu çöküş, feryat ve zillet devri"*, Selçuklu hanedanının ve iktidarının kendi içinde tükenişine kadar devam etmiştir (1308).

Osmanlılar'dan Önce Çukurova'nın (Çukurâbâd) Siyasî Durumu

Ermeni Krallığına gelince, Moğolların Köseadağ galibiyeti, Ermeni Kralı Hetum'a bulunmaz bir fırsat gibi görünmüştür. Hemen Türkiye Selçuklu Devletinin vassalığından ayrıлып Moğol İlhanlı Devletinin hâkimiyeti altına girmiştir. Hetum, bununla da kalmamış, Moğol iktidarının gözüne girebilmek için Selçuklu sultanının itibarına ve namusuna ağır bir darbe vurmuştur: Köseadağ bozgununun yarattığı korkudan dolayı Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in aile efradı Konya'yı terk edip Halep'e gitmek istemişti. Hetum, bu Selçuklu kâfilesini Ermeni arazisinden geçerken tutuklattı. Kral bununla da kalmadı Sultanın aile efradına esir ve rehine muamelesi yaptı. Daha da kötüsü o, sultanın aile efradını Moğollara teslim ederek, Selçuklu ailesine ve tarihe karşı ağır bir ihanette bulundu³³. Böylece, Ermeni krallarının onuru ve itibarı bir hayli sarsılmış oldu.

Ermeni Kralı Hetum'un bu davranışı, hiç kuşkusuz, tarihin ve tarihçilerin mazur görebileceği bir hata değildi. Nitekim bu çirkin olay, sadece Selçuklu ailesini değil, devrin tarihçilerini de son derece rahatsız etmiştir: Özellikle, Süryanî tarihçisi *Ebû'l-Ferec*, bu olayı, "menfur ve iğrenç bir hareket" olarak nitelendirmek suretiyle tepkisini göstermiştir³⁴. Çağdaş Ermeni tarihçisi *Simpat* da, Hetum'un bu davranışından bir hayli utanmış olmalı ki, bu gönderme işinin Moğolların tehdidi ile gerçekleştiğini söyleyerek³⁵, bu çirkin hareketi hafifletmeye çalışmıştır.

1243 yılından sonra Selçuklu vassalığından ayrılmak, yani efendi değiştirmek, Ermeni Krallığına pek fazla bir şey kazandırmamıştır. Ermeni Kralı Hetum, Moğolların başlangıçta Hıristiyanları koruyan ve Müslümanları ezen politikalarından yararlandıysa da, daha sonra durum değişmiştir. Tıpkı Türkiye Selçuklu sultanları gibi Ermeni kralları da Moğolların ağır vergi ve hediye altında ezilmiştir. Ayrıca Ermeni kralları, Moğolların Anadolu'da "istihbarat ajanları" gibi çalıştılsa da ellerin bir şey geçmemiştir.

Türkiye Selçuklu Devletinin Köseadağ bozgunundan sonra içine düştüğü zaaf, Ermeni saldırganlığını bir hayli azdırmıştır. Fakat bu defa Ermeni Krallığının karşısına Türk topluluğunun en dinamik unsuru olan Türkmenler ile Mısır Memlûkleri çıkmıştır. Sultan I.

³³ İbn Bîbî, 1956: 536; 1996: II, 79; Kaşgarlı, 1990: 68 vd.; Galstyan, A. G., 2005:183.

³⁴ Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 542 vd.; Genceli Kirakos, 1942: 51.

³⁵ Sempad, 1869: R.H.C., I, 649; Galstyan, A.G., 2005: 183.

Alâeddîn Keykubâd tarafından Ermenek ve Karaman (*Larendê*) gibi uç merkezlerine yerleştirilmiş olan Türkmenler, Karamanoğulları beylerinin liderliğinde teşkilâtlanarak, Ermeni saldırganlığını durdurdukları gibi, karşı saldırıya geçmişlerdir. Öte yandan Ayn-ı Calut savaşında (1261) Moğolları yenen ve 1268 yılında da Antakya Haçlı Prinkepsliğini ortadan kaldıran Memlûkler Devleti, Ermeni Krallığını güneyden sıkıştırılmaya başlamıştır.

6-) Ramazanoğulları Beyliğinin Teşekkülü

XIII. yüzyılın ikinci yarısına doğru, Moğol istilâsı önünden kaçarak Anadolu'ya sığınmış olan Türkmen kitleleri, burada da rahat olamadılar; Köseadağ bozgunundan sonra (1243) Moğolların sürekli takiplerine ve şiddetli darbelerine marûz kaldılar. Çünkü onlar, Anadolu'ya gelmeden önce olduğu gibi Anadolu'ya geldikten sonra da Moğollara itaat etmek istememişlerdi. Bundan dolayı, Doğu Anadolu'daki *Türkmenlerin* (Oğuzlar) *Bozok* ve *Üçok* koluna mensup olan bazı kitleler, Anadolu'dan ayrılarak, Kuzey Suriye'ye indiler. Memlûklu hükümdarı *Sultan Baybars* (1261-1277), *kaynaklarda 40 bin çadırılık aile olduğu belirtilen bu Türkmen kitlelerini Antakya ile Gazze arasındaki bölgeye yerleştirdi*³⁶. Türkmenler de buradan Memlûkler Devleti ordularının Anadolu üzerine yaptıkları bütün seferlere katıldılar. Türkmen kitleleri, Memlûklu hükümdarlarının özellikle Ermenilere karşı yaptıkları savaşlarda başlıca rol oynadılar. Türkmen kitleleri, bu seferlerden ve savaşlardan sonra tekrar yaşadıkları yerlere dönmeyerek, Memlûklu ordularının fethettikleri yerlere sahip olmaya ve bu topraklarda yurt tutmaya başladılar. Bunlardan *Bozok Türkmenleri*, XIV yüzyılın ikinci yarısına doğru *Maraş ve Elbistan çevresinde Dulkadiroğulları Beyliğini* kurarlarken, de *Üçok Türkmenleri* Memlûklerin Ermenilerin elinden aldıkları *Çukurova* bölgesine yerleşiyorlardı. Bu sırada *Üçok Türkmenlerinin* başında *Yüreğir* boyuna mensup *Ramazan Bey* bulunuyordu³⁷.

Ramazan Bey, ilk defa 1352 yılında Dulkadiroğulları Beyliğinin kurucusu Karaca Bey ile Halep, Hama, Trablus gibi Memlûklu valilerinin kendi sultanlarına karşı giriştikleri isyan hareketinin içinde yer alarak, kendini gösterdi. Bu isyan hareketinden sonra Memlûkler Karaca Beyi yakalayarak öldürdüler. Karaca Beyin üzerinde bulunan "*emîrlik*" unvanını da ondan alarak,

³⁶ İbn Şeddad, 1403/1973: 335; Aynı yazar, Baypars Tarihi, 2000: 155.

³⁷ Sümer, İA: IX, 612 vd.

Osmanlılar'dan Önce Çukurova'nın (Çukurâbâd) Siyasî Durumu

Üçok Türkmenlerinin başında bulunan Ramazan Bey'e verdiler³⁸. Böylece, Çukurova'da Memlûklere bağlı olarak Ramazanoğulları Beyliği teşekkül etmiş oldu.

7-) Ramazan Beyden Sonra Beyliğin Durumu

Beyliğin başına Ramazan Beyden sonra oğulları ve torunları geçtiler. Ramazanoğulları, Memlûklu komutanları tarafından fethedilen Adana'ya (1359) sahip olarak, bu şehri beyliklerinin merkezi yaptılar.

Yiğit ve faal bir insan olan *İbrahim Bey*, Çukurova'yı Memlûkler Devletinin hâkimiyeti altından kurtararak, burada bağımsız bir beyliğe sahip olmak istiyordu. Fakat onun, Orta Doğunun en güçlü devletine sahip olan Memlûklerle baş edebilmesi mümkün görünmüyordu. İbrahim Bey, bu hususta Karaman-oğullarının desteğini sağlayarak, Memlûkler ile mücadeleye geçti. Fakat ne İbrahim Beyin kahramanlığı ve yiğitliği ne de Karamanoğullarının desteği Memlûkler ile baş edebilmek için yeterli oldu. Sonuç olarak, İbrahim Bey bu teşebbüsünde başarılı olamadı. Üstelik Memlûkler, *Sis*, *Tarsus* ve *Ayas* gibi şehirlerin idaresini merkezden gönderdikleri valilere vererek, Ramazan-oğullarını da yakından kontrol etmeye başladılar.

Memlûklerin bölgeye yerleşmeleri, Ramazanoğulları Beyliğinin gelişmesini büyük ölçüde engelledi. Öte yandan Ramazan-oğulları beyleri, beyliğin temel unsuru olan *Üçoklar* üzerinde de tam bir hâkimiyet kuramadılar. Özellikle *Özeroğulları*, *Kara İsa*, *Kuştemür*, *Kuşun* ve *Ulaş* gibi Türkmen aileleri serbest hareket etmeye başladılar³⁹. Ramazanoğulları beyleri, bu aileler üzerinde tam bir hâkimiyet sağlayamadılar.

Kaynaklar, Ramazanoğullarının bir ara *Sis* ve *Tarsus* şehirlerine sahip olduklarını yazarlarsa da, onların asıl toprakları

---

³⁸ Makrizî, 1958: II/921. "Ve fî sâdis aşara Cumadi'l-Ulâ kademe İbn Ramazan et-Turkmânî, el-mustakar ivazen an Karaca ibn Dulğadır ve kaddeme lî's-Sultan ve'l-Ümerâ elf iğdiş, fergusime lehu bi'l-imret ala et-Turkmân ve unime lehu bi'l-İkta ve ename ala iddet min eshabihî bi-imrat, ma beyne aşarât ve tablhâne, ade ile biladihi". (=Cumadi'l-Ula'nın altısında Ramazan oğlu et-Türkmanî geldi. Dulkadir oğlu Karaca'nın yerini aldı. Sultana 100 iğdiş at sundu. Sultan ona Türkmen Emirliğini verdi. Adamlarına da tablhane ve aşarât rütbesinde emirlikler bağışladı. Bundan sonra İbn Ramazan ülkesine geri döndü). Ayrıca bkz. Sümer, İA: IX, 614.

³⁹ Sümer, İA: 618 vd.

Salim Koca

Çukurova, yani *Adana ve Misis* yöresidir. Bu topraklar, hukuken Memlûklerin, fakat fiilen Ramazan-oğullarının hâkimiyetindeydi⁴⁰.

30 yıl gibi uzun bir süre beylik yapmış olan *Halil Bey (1480-1510)*, II. *Bayezid* zamanındaki Osmanlı-Memlûklu savaşlarında Memlûklu ordularının yanında yer aldı. Fakat Halil Bey, Memlûk vergilerinin ağırlığı altında eziliyordu. Bundan dolayı o, Anadolu'daki gücü ve etkinliği gittikçe artan Osmanlı Devletine meyletmeye başladı. Halil Beyin yerini alan *Mahmûd Bey*, Osmanlı hükümdarı *Yavuz Sultan Selim*'in yüksek hâkimiyetini tanıyarak, onun Mısır seferine katıldı ve Ridâniye savaşında öldü (1517).

Mahmûd Beyin yerini *Pîrî Paşa* aldı. Pîrî Paşa Osmanlı Devleti ile iyi geçinerek, *Kanunî Sultan Süleyman*'ın itimadını kazandı. Kanunî de Pîrî Paşaya "*Cenab-ı Emâret-meâb*" unvanını vererek, onu taltif etti⁴¹. Ulaş ve Kara İsa ailelerinin çıkarmış oldukları isyanları başarıyla bastıran Pîrî Paşa, beyliğini huzur ve emniyete kavuşturdu. Adana'da gösterdiği geniş imar faaliyetleriyle de iyi bir bey olduğunu kanıtladı.

Ramazanoğulları beyleri, Çukurova'nın fethinde ve idaresinde olduğu gibi yörenin imar edilmesinde de başlıca rol oynadılar. Özellikle Halil ve Pîrî Beyler, Adana'da başta *Ulu Cami (Cami'-i Cedîd-i Halil Bey)* ve *Yağ Cami (Cami'-i Atik)* olmak zere medrese, imarethâne, han, hamam, *dârü's-şifa*, *darü'l-hadis* ve *sıbyan mektebi* gibi dinî, eğitim, sağlık ve sosyal alanlarda hizmet veren birçok medenî eser meydana getirdiler. Daha da önemlisi onlar, bu eserlere Adana, Tarsus ve Kazıdağı Yaylası'nda zengin vakıflar tahsis ederek, bunların XIX. yüzyıla kadar varlıklarını ve faaliyetlerini sürdürmelerini sağladılar⁴².

Ramazanoğulları Beyliği 1608 yılında tamamen Osmanlı Devletine bağlandı. Beyliğin başına Ramazanoğullarından bir bey tayin edilmedi; bölge merkezden gönderilen valilerle idare edilmeye başlandı. Böylece Anadolu Türk Beylikleri devri tamamen sona ermiş oldu.

---

⁴⁰ Kurt, 1987: 517.

⁴¹ Sümer, İA: 619.

⁴² Kurt, 2002: VI, 820; Aynı yazar, 1991: III, 1013-1034; Mustafa Alkan, Adana Sancağı Vakıflarının Analizi, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004. .

Osmanlılar'dan Önce Çukurova'nın (Çukurâbâd) Siyasî Durumu

Kaynaklar

- Azîmî, (1988), Azîmî Tarihi, yay. ve çev. A. Sevim, Ankara.
- Ebû'l-Ferec, 1950), Ebû'l-Ferec Tarihi, çev. Ö. R. Doğrul, I, II, Ankara.
- Ersan, Mehmet, (1995), Türkiye Selçukluları Zamanında Anadolu'da Ermeniler, doktora tezi, İzmir.
- Genceli Kirakos, (1942), Genceli Kirakos, çev. H. D. Andreasyan, TTK, Ter.
- Grousset, René, (2005), Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, İstanbul.
- Héthoum (1869), Documents Armeniens, R.H.C. I, Fr. çev. Ed. Dulaurier, Paris.
- İbn Bîbî, (1956, 1957, 1996), el-Evâmîrû'l-'Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-'Alâ'iyye, Ankara; kısmen yay. N. Lugal-A. S. Erzi, Ankara; çev. M. Öztürk, I, II, Ankara.
- İbn Şeddad, (2000), Baybars Tarihi, çev. Şerefüddin Yaltkaya, Ankara.
- İbn Şeddad, (1403/1973),
- İbn Vasıl, (1953-60), Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâr Benî Eyyûb, III, Kahire.
- İbnü'l-Esîr, (1987), , el-Kâmil fî't-Târîh, X, XI, XII, yay. C. J. Tornberg, Beyrut 1979; çev. A. Özyayın, X, XI, XII, İstanbul.
- Kalstyan, A. G., (2005), Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, çev. İlyas Kamalov, İstanbul.
- Kaşgarlı, Mehlika Aktok, (1990), Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi, Ankara.
- Kinnamos, (Ioannes), (2001), Historia, haz. I. Demirkent, Ankara.
- Koca, Salim (1997), Sultan I. İzzeddîn Keykâvus (1211-1220), Ankara.
- Koca, Salim, (2003), Türkiye Selçukluları Tarihi II, Malazgirt'ten Miryokefalon'a (1071-1176), Çorum.
- Koca, Salim, (2016), Türkiye Selçukluları Tarihi (Sultan Alp Arslan'dan Uluğ Keykubâd'a), Ankara.
- Kurt, Yılmaz, (1987), Ramazanoğulları, Tarihte Türk Devletleri, Ankara.
- Margan, Jacques de (1981), Histoire de Peuple Armenien, Venedik.
- Makrizî, Takiyy ed-Dîn Ahmed b. Ali (1958), Kitâb es-Sulûk li Marifet-i Duvel el-Mulûk, (Tah. M. Mustafa Ziyade-Said Abdulfettah Aşûr), c. 2, K. 2, Kahire.
- Michel Le Syrien, (1905), Chronique de Michel le Syrien, III, Fr. çev. J. B. Chabot, Paris.
- Müneccimbaşı, (2001), Câmîü'd-Düvel, Selçuklular Tarihi, II, yay. ve çev. A. Öngül, İzmir.

Salim Koca

- Niketas, Khoniates, (1995, 1835), *Historia*, çev. F. Işıltan, Ankara; *Die Krone der Komnenen* yay. Bekker, Bonn.
- Ostrogorsky, Georg, (1986), *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara.
- Papaz Grigor'un Zeyli, bkz. Urfalı Mateos. Çevr. H. D. Andreasyan, Ankara 1987.
- Reşideddîn Fazlullah, (1960, 2010), *Câmi'üt-Tevârîh*, III. Cilt, I. Cüz, yay. A. Ateş Ankara; *Selçuklu Devleti*, çev. E. Göksu ve H. H. Güneş, İstanbul.
- Runciman, Steven, (1986), *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, II, çevr. F. Işıltan, Ankara.
- Savvides, Alexis G. C.. (1981), *Byzantium in the Near East*, Selanik.
- Sempad, Gundstabl (Simpat), (1868), *Chronique de Roaume de la Petite-Armenie, Documents Armeniens, Recueil des Historiens des Croisades*, I, Fr. çev. Ed. Dulaurier, Paris 1869; *Başkumandan Simpat (Sempad) Vekayinâmesi*, TTK, Ter/68, Ankara.
- Sümer, Faruk ; Ramazan Oğullarına Dair Bazı Yeni Bilgiler, *TDAD*, 33, (1984), s. 1-11.
- Sümer, Faruk, Ramazan Oğulları mad., İA.
- Sümer, Faruk-Sevim, Ali, (1971), *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Ankara.
- Şeşen, Ramazan, (1971), 'İmad al-din al Kâtib al-İsfahânî'nin Eserindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, (1971), 249-369.
- Tezcan, Mehmet, (2007), XI. yüzyılın ilk Yarisında Ermenilerin Doğu Roma İmparatorluğu Tarafından Orta Anadolu Bölgesine Göçürülmeleri, *Omeljan Pritsak Armağanı, Sakarya*, 419-450.
- Turan, Osman, (1971), *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul.
- Urfalı Materos, (1987), *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, Ankara.
- Vahram d'Edesse, *Documents Armeniens, R.H.C., I*, Paris 1869; *Urfalı Vahram Vekayinâmesi*, TTK, ter/69.
- Vardan, (1937), *Türk Fütihat Tarihi*, (889-1269) çev. H. D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, !/2, 159-244.
- Willermus Tyrensis, (2016), *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği*, çev. E. Ayan, İstanbul.